

I LADINS Y LES OPZIUNS*)

Tl'acordanza dl 1939 danter i Todësc y i Talians por les Opziuns dla popolaziun de Südtirol él inçe gnü stlüt ite i Ladins: no mâ chi dles valades dla Provinzia de Balsan, mo inçe chi di Comuns de confin de Fodom, Cól de S. Lizia y Ampëz. La surastanza dla polizía dla Provinzia de Belun s'â lascè sö dassënn cuntra chësta dezijiun, dèache ëra odô tla popolaziun de Fodom y Ampëz jënt taliana a vigni nivel, por rajuns storiches, etniches y linguistiches.

L'acordanza por les Opziuns che lasciâ de dôt le raiun ladin mâ la Val de Fascia da na pert, á demonstrè indô n iade tler, che i Ladins ne gnô nia tratá dô súa carateristica etnica, mo gnô sforzá – al medem nivel di Todësc de Südtirol – da lité danter gní registrá ofizialmënter sciöche talians o gní germanisá por dagnora. Dl fat che i Ladins s'â detlarè na popolaziun cun n *so* lingaz y na *súa* cultura (sciöch'i podun lí tles afermaziuns de simpatía por le vedl Tirol, formulades atira dô la pröma vera mondiala), ne n'él gnanca gnü tigní cunt dala popolaziun todëscia a süd dl Prener, scebëgn che i Ladins s'ess aspetè dantadôt da sü vijins de Südtirol le respet de sü dërc de mendranza. Piec íamò: chësc lian, che i Ladins instësc â tan gonot sotlinié, ê gnü por ëi n búmeran de chël ch'ai ne s'un â nia íamò anadè l'ann 1939.

Danter le 1940 y le 1945 sintîn tres deplü les consequënzes pesoées dl'acordanza nazi-fascista, che ne ghirâ nia mâ l'emigraziun de tröc Ladins tl "Reich", mo inçe la cherdada di optané tl'armada de Hitler. Insciö é i Ladins gnüs trac ite – gonot plü cun forza co por súa orentè – te na vera destrujënta che le "Reich" â organisé zënza ambría de responsabilité. L'Opziun é stada la gauja che tröc Ladins á tut pert ala vera nazista, y chësc fat comprometënt án inçe messü dè prò dô le conflit mondial. Mâ sce la popolaziun ladina foss stada en bloch cuntra l'acordanza nazi-fascista, ne ti ésson atira dô la vera podü trá dant simpatíes por i Nazis.

Dô le '45 ne s'á degügn porvè da demonstrè comprenjiun por la situaziun tragica de na popolaziun a chëra che döes nazions stersces ti â fat "les beles" por desënes d'agn alalungia cun le su fin da trá i Ladins sön súa pert. I Ladins s'â lascè atrá dal contrat todësch-talian por l'Opziun dl 1939, cundôt che i resultaé ê dër desvalis da valada a valada: te Gherdëna p.ej. él stè l' 81% di litadus che â tut la dezijiun por la Germania y l'emigraziun tl "Reich"; tla Val Badia y te Fedom él presciapüch la terza pert dla popolaziun, a Cól de S. Lizia apëna le 20%, a Ampëz mâ le 4%. Laprò rovâ íamò

*) Chësc test ladin (adöm a n ater - tradümüi é translaziuns dl Istitut Ladin "Micurá de Rù") ess messü rovè tl ca-

talogh dla Mostra sön les Opziuns, organisada dal "Tiroler Geschichtsverein", mo ne n'è inultima nia gnü publiché.

304 optanć dla Val de Fascia por chi che le SS-Sturmbannführer y direttur dl'ADERST a Balsan, dr. Wilhelm Luig, â sciacarè fora col sotsecretêr dl Ministêr di Interns talian, Guido Buffarini-Guidi, les medemes condiziuns che varô inće por i Todësc dla Val de Fersen y de Luserna.

De chëstes zifres se fêjon morvëia a pröma odüda, dëach'ares pö contrares al'unité ladina, tres indô protlamada; implü podësson se damanè coche na popolaziun che tignî tan sön süa independënza culturala - sides defrunt ai Talians che defrunt ai Todësc - y che se conscidrà bëgn amica di ultims, mo nia identica cun ëi, â podü te na mosöra tan alta y tlera lité por le "Reich". Por dè na resposta mësson conësce le svilup dla Ladinia ti agn danter les döes veres y süa funziun tla storia nazionala y internazionala. Che les Opziuns te Gherdëna â n resultat rodunt tan plebiszitar co tl rest de Südtirol, ciafa en pert dessigü süa spligaziun tl fat che le lingaz y la cultura todësc â metü man da s'ingrifé tres plü y plü tla valada, dal scomenciamënt de nosc secul inant, canche uniuns nazionalistiches todësces sciöche le "Tiroler Volksbund" â metü man da azentè la presciun sön i Ladins por ti sciampè dant ales forzes che gnô dal süd y che â le fin da talianisé i Ladins. I interes di Gherdënes ê - por les strotöres economiches dla valada - da vedlamënter incá ôc en direziun nord: i produć dl artejanat dl lëgn gnô venüs dantadöt ti païsc todësc, y le turism - conesciü bele dan le 1914 - condejô feter mâ turisć todësc tla valada.

La pröma vera mondiala y l'anesciun de Südtirol â lascè tomè te na gran crisa l'industria dl ziplé de Gherdëna che ê te n iade taiada fora dai marciá tradizionai. Scebëgn ch'an ess bele ala fin di agn '20 podü retó la produziun y l'adatè ai bojëgns dl marcé talian, y scebëgn che le turism talian se svilupâ valgamiá bun, sperân da podëi - cun l'Opziun por la Germania - stabilí indô de bunes relaziuns economiches cun le marcé todësch, sciöch'an les â ti tēmps dan la pröma vera. Atira dô le contrat di 11 d'otober dl 1939 cun chël ch'an â stabilí le raiun dl'Opziun y chi che podô optè, á i Gherdënes metü man da s'armöie bindebò da susc. Bele ai 15 d'otober dl 1939 menâ rapresentanć de Gherdëna na lëtra al'ADERST a Balsan, te chëra ch'ai detlarâ che na emigraziun compata y realisada te cört tēmp foss de gran importanza por la valada, no mâ por le survire etnich y cultural di Ladins de Gherdëna, mo inće por le daugní economich dl grup. An scrî che l'economía agrara y dl lignan, l'artejanat dl ziplé y le turism â arjunt te Gherdëna na unité organica y specifica che ne podô nia gní desfata. Por chël dô le trasferimënt di Gherdënes gní organisé defata y en colaboraziun cun rapresentanć di trëi seturs economics nominá.

Dëache le RKFDV â destiné sciöche raiun nü por i Gherdënes le "Kreis" de Lienza (Osttirol) che aldî dal 1938 incá pro le "Gau" dla Āiarenzia, piâ ía ai 30 de jená dl 1940 set representanć de Gherdëna por n iade de ispeziun y rovâ indô a Āiara ai 8 de forá dijon che chë contrada corespognô a Āi ch'ai s'aspetâ. Dedô él saltè fora de gran desfarēnzies de minunga danter Wilhelm Luig dl'ADERST y Peter Hofer dl'ADO. Luig odô tl trasferimënt compat di Gherdënes na pröma proa por l'emigraziun - valada por valada - dla popolaziun de Südtirol en general y orô acontentè tambëgn la prescia di Gherdënes co inće i Talians che ghirâ che les cuotes d'emigraziun stabilides gniss respetades. Peter Hofer, da süa pert, se lasciâ sö ch'an â tut deziun zënza avëi damanè l'ADO y che chësta aziun unilateralla metô en

prigo le conzet de n raiun unich por düc i optanè. Cun le passè di mëisc ên spo rová lassura che le raiun de Lienza â massa püc areai por garantí n'inse-diaziun compata di Gherdënes. La direziun dl "Gau" dla Steiermark á spo fat, tl scomenciamënt dl 1941, la proposta ai Gherdënes da ti mëte a desposi-ziun la contrada incër le Hochschwab, mo chisc ne n'â plü nia cis vëia da branéc dô, dèache sègn orò incè òi aspetè ch'al gniss lascè al savèi ói raiun che gnò destinè por l'acíasamënt compat de düc i optanè de Südtirol. Dò che le RKFDV s'â metü a öna, de merz dl 1942, cun les autoritès talianes y â stabilí che le trasferimënt di Gherdënes ne messâ nia gní realisè da incö a doman, án lascè tomè daldöt vigni proiet.

La situaziun tla Val Badia ê döt atramënter, cundöt che i programs de germanisaziun ti agn dô la pröma vera mondiala â lascè incè te chësta va-lada chilò y dailò val' merscia. Gnanca te chësta valada ne n'è la "Lega Na-zionale" stada buna da pié raîsc, a desfarènzia de ói che ê sozedü tles vala-des de Suramunt (incè sc'ara se tratâ mâ de püces porsones). Y impò ne n'è le numer di optanè dla Val Badia dí ne nia tan alt co chël di optanè de Gher-dëna; incè la propaganda che tacâ adöm cun les Opziuns, les stritaríes danter chi che orò romagne a óiasa y chi che orò s'un jí, i avenimènc danter le 1943 y le 1945 ne n'á nia arjunt tla Val Badia chë amplèza drammatica y autodesdrujènta ch'i incuntun te Gherdëna. La gauja é bonamënter da chirí tl fat che l'economía dla Val Badia se concentrâ dantadöt sön le laúr da paur y le paur badiot ne n'è nia tan interessè al marcé todèsch co l'abitant de Gherdëna cun so turism y so esport de manufac artejanai. Les usanzas y les tradiziuns popolaras, le sfrutamënt di produc dla natöra, coltiva ti mësc stlüc, corespognò ala tradiziun tiroleja, mo la simpatía por le Tirol todèsch ne se basâ nia sön la speranza che les condiziuns de vita miorass dô l'Op-ziun. Implü êl l'inflús di proi tla Val Badia cotan plü sterch co tla valada vi-jina. La popolaziun se tigní deplü al consèi di corac che racomanâ da n'ar-bandonè nia la valada.

La gauja di resultaé tan desvalis da val a val va chirida tambègn te rajuns economiches co tla lontananza geografica y culturala dla singula valada ladina dal raiun cultural todèsch y tla mosöra de conescënza - picera o majera - dl lingaz todèsch. Ti trèi Comuns ladins dla Provinzia de Belun ne gnò le todèsch feter mai adorè, y le prozès de talianisaziun te chëstes va-lades gnò porchël manco sforzè dai Fascisc co tla Val Badia y te Gherdëna; la popolaziun de Fodom y Ampèz savò da baié scialdi bun talian; chësc lin-gaz gnò porater incè adorè te dlijia, te scora y ti ofizi publics zënza pro-blems. I Fascisc - sciöche dit - s'astilâ ti raiuns de Suramunt damí y a chësta moda ê la popolaziun de chëstes valades plü desfidènta defrunt a ói che la propaganda nazista impormetò. An pò incè osservè che l'ocupaziun todèscia y l'aministrazion locala manajada da optanè tratan i agn dla "Ope-rationszone Alpenvorland" (dal mëis de setëmber dl 1943 al mëis de má dl 1945) ne gnò nia azetades indlunch anfat tles valades ladines.

Les maiûs acüses da s'avèi comprometü cun le Nazism ti án fat dô la vera ai Gherdënes, mo chësc tema messará óiamò gní analisè plü avisa pro n'atra ocajiun.

Ampèz ê n cajo extra. Te chësc Comun ne n'él stè prèsc degügn optanè, y an podess ponsè a n paîsc talian zënza inflús da pert todèscia-tiro-

leja o todëscia-nazista, sc'i ne n'esson nia val' testimonianzes filonazistes tratan le tēmp dla "Operationszone" che nes fej dubité de na te' interpreta-ziun. Te n memorandum, scrit atira dô la vera dal comandant dla Brigada di partisans "Calvi" cun le zēnter d'ativité tl Āiadura, liunse che la popolaziun ampezana â tut, cun gran convinziun, partí por i ocupanc todësc y ch'ara â laurè plenamēnter por i fins de chisc. Chësc iudize categorich é n'indica-ziun che le pice numer di optanc ampezans podess gní splighé plülere cun na maiú crēta defrunt al turism metü a jí sot ai Fascisc co defrunt a n'emigraziun, malsigüda sot a tan de aspec, y nia tan sciöche resultat compat de n'ideología liada ala Talia fascista, inće sce les detlaraziuns ofiziales dades jô da 788 families ampezanes dant al secretêr politich dl Partí Nazional Fascist podess lascè ponsè a na te' interpretaziun.

Te chësc contest él da nominé n documēt tl archíf federal a Koblenz che rajona de n boicot dles Opziuns a Ampëz da pert dles autoritês talianes. Al pê che la popolaziun ais mâ podü dè jô la detlaraziun l'ultim momēt - ô dí ai 31 de dezēmbur dl 1939, dales 7 da doman çina a mesanöt, zēnza che chësc foss gnü comuniché denant. Chi che pesâ impò sön so dërt, é gnüs metüs sot a presciun - vëgnel scrit. Sc'an pô ti crēie ala porsona de confi- dēnza dl'ADO, á tröc Ampezans - por le fat ch'ai é gnüs ingianá - porvè a Bornech, Balsan y Sançiana da fá respetè süa opziun tardía, çiamò dô le termînn stabilí, plü avisa çina ai 30 de jügn dl 1940, mo al pê che les bries sides stades por nía. L'alt numer d'imigranc talians a Ampëz, l'economía turistica aspangiada dal rejim fascist, le tentatíf da lascè tomè sot grata le termînn por l'Opziun y la mentalité filotodëscia dla popolaziun che s'impíâ indô cun la propaganda, â cherié de gran tenjiuns che ê dôtaurela çiamò vies danter le 1945 y le 1948, laôta che Ampëz, adöm cun les atres valades ladines, â metü man da ghiré l'autonomía.

Dan l'Opziun êl dantadöt la pôra y le malsigü che fajô patí i Ladins; y dô ch'ai â tut süa dezijiun, él rot fora stritaríes danter chi che orô romagne y chi che orô jí. Ti paísc se formâl dui partis. I optanc se daidâ pro le laür da paura, fajô tòc da bato y da confermè a mituns de compagns optanc, amini- strâ y laurâ i lüs de chi che s'un ê jüs por pröms. La bipartiziun dla popula- ziun arjunjô inće le çiamp cultural: i mituns di optanc arbandonâ tres deplü la scora taliana y jô ai cursc de todësch organisá dal'ADO, cursc che diventâ na sort de scora alternativa. Intratan - i sun tl'aisciöda dl 1940 - â i pröms Ladins metü man da emigré tla Germania: impröma i níamaridá, i artejans, jënt zēnza avëi, y col tēmp families da paura intieres cun tröc mituns.

Ai Ladins y ai Todësc de Südtirol ti éra jüda plü o manco anfat te chësc tēmp y trami á fat plü o manco les medemes esperiēnzes canch'ai rovâ tl "Reich".

Le tēmp dô i 8 de setēmbur dl 1943 é inće stè por i Ladins dramatic. I optanc ciafâ inciaries aministratives ti Comuns. I níaoptanc gnô controlá, registrá y - piec çiamò - sforzá da jí pro la "Wehrmacht" todëscia. Cun la creaziun dla "Operationszone Alpenvorland" é les valades ladines - altamo en pert - rovides adöm por l'ultim iade te n'unité aministrativa, dèache i trëi Comuns de Fodom, de Cöl de S. Lizia y d'Ampëz gnô agregá ala Provinzia de Balsan. Mâ la Val de Fascia é romagnüda inant cun la Pro- vinzia de Trënt, cundöt che de plü Fascians â porvè da rové pro Balsan.

Le prisc por chësta unité, tan dí audada, ê la dependënza dal rejim dl pröm comissar dla "Operationszone", Franz Hofer, laprò l'introduziun dl SOD cun funziun de polizía locala, la scora y cultura todëscia y cun chël indô na ona de germanisaziun. Chisc faé lasciâ nasce tles valades ladines de gran stritaríes danter i grups di optanéc y dí niaoptanéc, apajades cun de gran dificultês impormò dô la vera.

Dantadöt Gherdëna se cialfâ dô la vera la colpa da ester stada la coa de tröc elemënc nazisé y rodunt Gherdënes él stè che á pordü la vita te n fat criminal sozedü atira dô le conflit mondial, tl mëis de má dl 1945: n zacotan de optanéc de Gherdëna é gnüs secuestrá da partisans sot a zircostanzes çina incö nia tlarides, y sassinà tratan le trasport a Belun.

Ascortaziuns:

ADERST = Amtliche Deutsche Ein- und Rückwandererstelle

ADO = Arbeitsgemeinschaft der Optanten für Deutschland

RKFDV = Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums

SOD = Sicherungs- und Ordnungsdienst

SS = Schutzstaffel

VKS = Völkischer Kampfring Südtirols

Lois Craffonara

I LADINS DLES DOLOMITES

(ediziun badiota)

I LADINS DLA DOLOMITES

(edizion per gherdëina)

*

Istitut Ladin "Micurá de Rü"

1989
